

Ματζούκα, Ναός Αγίου Θεοδώρου Γαβρά, Ιστορικό

Summary :

Ο Κωνσταντίνος Γαβράς, στρατηγός του θέματος Χαλδίας το διάστημα 1118-1143, έχτισε ναό στην Τραπεζούντα προς τιμήν του θείου του Θεοδώρου Γαβρά, ο οποίος υπέστη μαρτυρικό θάνατο από τους Σελτζούκους το 1098. Αναφέρεται ως μοναστήρι σε χρυσόβουλο που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' Μέγας Κομνηνός το 1364 προς τους Βενετούς. Από τον αρχικό ναό του 12ου αιώνα σωζόταν έως τις αρχές του 20ού αιώνα το βόρειο τμήμα, ο γυναικωνίτης, ο οποίος είχε ενσωματωθεί στο δίκωγχο ναό που κατασκεύασαν οι Μεγαλοκομνηνοί.

Date

πρώτη φάση: 1118-1140

δεύτερη φάση: στους τελευταίους χρόνους της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας (15ος αι.)

Geographical Location

Τραπεζούντα – Άνω Ματζούκα
Ματζούκα, Πόντος

1. Κατασκευή ναού και δωρητής

Ο [Θεόδωρος Γαβράς](#), [δούκας](#) της [Χαλδίας](#), θανατώθηκε από τους Σελτζούκους στις 2 Οκτωβρίου 1098 στη [Θεοδοσιούπολη](#) (Ερζερούμ). Για να τιμηθεί η μνήμη του κατασκευάστηκε ναός στην [Τραπεζούντα](#), σύμφωνα με το [συναξάρι](#) του.¹ Ο ναός υπήρξε δωρεά του ανιψιού του Θεοδώρου, [Κωνσταντίνου Γαβρά](#), ο οποίος διετέλεσε, όπως και ο θείος του, [στρατηγός](#) του θέματος Χαλδίας με πρωτεύουσα την Τραπεζούντα το διάστημα 1118-1143.² Χτίστηκε ανατολικά της πόλης στη συνοικία του [Αγίου Βασιλείου](#) και κοντά στο [ναό της Αγ. Άνας](#). Μετά την ανέγερσή του ο Κωνσταντίνος Γαβράς μετέφερε εκεί με τιμητική πομπή την κάρα του μάρτυρα. Οι [Γαβράδες](#), γνωστή οικογένεια αξιωματούχων της Τραπεζούντας με μακροχρόνια παράδοση στη διοίκηση της πόλης, υπήρξαν άλλωστε κατά καιρούς σημαντικοί χορηγοί εκκλησιαστικών μνημείων στην περιοχή.³

Ο ναός του Αγίου Θεοδώρου καταστράφηκε από άγνωστη αιτία λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια των χρόνων της [Αυτοκρατορίας](#) των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (β' μισό 12ου-α' μισό 14ου αιώνα). Από το αρχικό κτίσμα του Κωνσταντίνου Γαβρά φαίνεται πως διατηρήθηκε περίπου έως τις αρχές του 20ού αιώνα μόνο ο γυναικωνίτης, δηλαδή το βόρειο τμήμα του ναού. Για το κτίσμα του 12ου αιώνα τίποτα άλλο δεν είναι γνωστό.

2. Λατρεία του Αγ. Θεοδώρου Γαβρά κατά τους χρόνους των Μεγάλων Κομνηνών

Σε [χρυσόβουλο](#)⁴ που εξέδωσε ο [Αλέξιος Γ' Μέγας Κομνηνός](#) της Τραπεζούντας (1349-1390) το 1364 και αφορούσε την παραχώρηση προνομίων στους Βενετούς εμπόρους της πόλης γίνεται λόγος για μοναστήρι αφιερωμένο στον άγιο Θεόδωρο Γαβρά, πληροφορία που δεν πιστοποιείται από το συναξάρι του, το οποίο αναφέρει μόνο τον αρχικό ναό που είχε χτιστεί από τον Κωνσταντίνο Γαβρά.⁵ Στο χρυσόβουλο του Αλεξίου επικυρωνόταν μεταξύ άλλων η παραχώρηση εδαφών στους Βενετούς σε περιοχή που εκτεινόταν από το μοναστήρι του Αγίου Θεοδώρου Γαβρά και προς τη θάλασσα, στις ανατολικές υπώρειες της πόλης.⁶ Επομένως, είναι πιθανό ο αρχικός ναός του 12ου αιώνα να αποτέλεσε τον πυρήνα για τη δημιουργία μοναστικού συγκροτήματος αφιερωμένου στον Γαβρά, σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο και έως τα μέσα του 14ου αιώνα, όταν εκδόθηκε το χρυσόβουλο. Ασφαλώς η δημιουργία μοναστικής κοινότητας γύρω από τον αρχικό ναό δείχνει τη διάδοση της λατρείας αυτού του τοπικού αγίου προοδευτικά μέσα στον 13ο και τον 14ο αιώνα, καθώς

Ματζούκα, Ναός Αγίου Θεοδώρου Γαβρά, Ιστορικό

και τη σημαντική θέση που κατείχε στην τοπική θρησκευτική παράδοση σε συνάρτηση και με την κοινωνική θέση της οικογένειας των Γαβράδων.

Φαίνεται πως, κατά τα τελευταία χρόνια της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών, κατασκευάστηκε άλλος μικρός δίκωγχος ναός που ενσωμάτωσε το σωζόμενο βόρειο τμήμα του αρχικού ναού του 12ου αιώνα (γυναικωνίτης). Το κτίσμα αυτό ασφαλώς ανήκε στο μοναστικό συγκρότημα του Αγίου Θεοδώρου Γαβρά, όμως η ταύτισή του με το **καθολικό** της μονής δεν είναι ασφαλής, δεδομένων των μικρών διαστάσεών του, αλλά και επειδή στα έγγραφα της εποχής δε γίνεται καθόλου λόγος για την τυπολογία του καθολικού.

Στο δίκωγχο αυτό κτίσμα η αριστερή κόγχη του Ιερού Βήματος ήταν αφιερωμένη στο Θεόδωρο Γαβρά, ενώ η δεξιά στον άγιο Δημήτριο.⁷ Η αφιέρωσή της στον άγιο Δημήτριο ίσως ερμηνεύεται από το γεγονός ότι κατά την Ακολουθία του αγίου Θεοδώρου διαβάζονται τα ίδια σχεδόν τυπικά, καθώς και ο *ίδιος Απόστολος και το Ευαγγέλιο, όπως και στην Ακολουθία του αγίου Δημητρίου.*

3. Η περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας

3.1. Γενικά για την περίοδο

Το μοναστήρι του Αγίου Θεοδώρου Γαβρά μετά την κατάληψη της περιοχής από τους Οθωμανούς παρέμεινε ορθόδοξο αλλά ερειπώθηκε με την πάροδο του χρόνου. Ο παλιός γυναικωνίτης, μόνος από το υπόλοιπο συγκρότημα, διατηρήθηκε σε σχετικά καλύτερη κατάσταση έως τις αρχές περίπου του 20ού αιώνα, οπότε ο χώρος μετατράπηκε σε κοιμητήριο. Οι πληροφορίες που έχουμε σήμερα για τη μορφολογία και τη διακόσμηση του χώρου του γυναικωνίτη προέρχονται από τον Ι. Μηλιόπουλο, ο οποίος μελέτησε τα ερείπια του μοναστικού συγκροτήματος, όπως σώζονταν έως τις αρχές του 20ού αιώνα (1930), και προχώρησε σε δημοσίευση των στοιχείων. Έκτοτε φαίνεται πως το συγκρότημα ερειπώθηκε τελείως, καθώς στο χώρο δεν σώζονται πλέον ίχνη των μεσαιωνικών κτισμάτων.⁸

3.2. Ζωγραφικός διάκοσμος

Με βάση τις πληροφορίες, οι εσωτερικές διαστάσεις του χώρου του γυναικωνίτη πρέπει να ήταν 3,48 μ. μήκος και 3,37 μ. πλάτος.⁹ Στη δυτική πλευρά αυτού του χώρου, ο οποίος φαίνεται πως ήταν ολόκληρος διακοσμημένος με τοιχογραφίες, σωζόταν έως τις αρχές του 20ού αιώνα σπάρραγμα παράστασης της Δευτέρας Παρουσίας. Η παράσταση αυτή καταλάμβανε ολόκληρο το δυτικό τοίχο του χώρου καθώς και το μέρος πάνω από τη θύρα του νότιου τοίχου, μέσω της οποίας επικοινωνούσε ο γυναικωνίτης με τον υπόλοιπο ναό. Σημειώνεται¹⁰ ότι η παράσταση περιλάμβανε στο κέντρο το Χριστό καθισμένο σε θρόνο μέσα σε πολύχρωμη κυκλική **δόξα** και πλαισιωμένο δεξιά και αριστερά αντίστοιχα από τις ολόσωμες μορφές της Θεοτόκου και του Ιωάννη του Προδρόμου σε στάση ικεσίας. Πρόκειται για τον γνωστό εικονογραφικό τύπο της **Δέησης**. Κάτω από το πλαίσιο με το Χριστό εικονίζονταν φλόγες. Δεξιά και αριστερά της Δέησης και σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο παριστάνονταν ανά έξι οι δώδεκα Απόστολοι να κάθονται σε θρόνους, κρατώντας στα χέρια τους κώδικες. Οι θρόνοι των Αποστόλων ήταν ζωγραφισμένοι κλιμακωτά, τοποθετημένοι μέσα σε αψίδες και πίσω από αυτούς στέκονταν ομάδες αγίων, προφητών, μαρτύρων. Αριστερά του Χριστού θα πρέπει να υποθέσουμε ότι εικονίζονταν σκηνές κολαζομένων, από τις οποίες σωζόταν, έως τις αρχές του 20ού αιώνα, μόνο η παράσταση του πλούσιου από την Παραβολή του Λαζάρου. Η υπόθεση αυτή βασίζεται στην τυπική εικονογραφική

Ματζούκα, Ναός Αγίου Θεοδώρου Γαβρά, Ιστορικό

απόδοση της Δευτέρας Παρουσίας, που είχε παγιωθεί στη βυζαντινή τέχνη ήδη από τον 11ο αιώνα.¹¹

Αναφέρεται επίσης ότι σε κάποιον από τους τοίχους του γυναικωνίτη είχε απεικονιστεί το λάβαρο του Κωνσταντίνου Γαβρά.¹² Η παράσταση του λαβάρου αποτελούνταν από τρεις χρωματικές ζώνες (καστανή, λευκή και κυανή), που στο μέσο έφεραν ένα στέμμα και στα κάτω άκρα, αριστερά και δεξιά αντίστοιχα, ένα μονοκέφαλο αετό (το έμβλημα των ηγεμόνων της Τραπεζούντας) και τον [άγιο Ευγένιο](#) ολόσωμο, μετωπικό, με επισκοπικό ένδυμα. Ο γυναικωνίτης διέθετε επιπλέον τρεις θύρες στα ανατολικά, δυτικά και νότια. Πάνω από τη δυτική θύρα εικονιζόταν παράσταση του Χριστού με δεμένα χέρια και γερμένο κεφάλι, ενώ στο πίσω μέρος της σύνθεσης διαγραφόταν ο σταυρός. Πρόκειται για τον εικονογραφικό τύπο της Ακρας Ταπείνωσης.

Οι τοιχογραφίες αυτές, μολονότι δεν αποκλείεται να χρονολογούνται από την αρχική φάση κατασκευής του γυναικωνίτη, το 12ο αιώνα, είναι πιθανότερο να υποθέσουμε πως κατασκευάστηκαν τα τελευταία χρόνια της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών, όταν ο γυναικωνίτης ενσωματώθηκε στο νεότερο δίκωγχο ναό και πιθανότατα ανακαινίστηκε.

4. Ένα μικρό εξωκλήσι αφιερωμένο στον Αγ. Θεόδωρο Γαβρά

Έξω από την Τραπεζούντα, στην περιοχή Κουνακαλίν, στην Άνω Ματζούκα, έχει εντοπιστεί κοντά στο χωριό Κουνάκα (σημ. Kūzükkonak) ένα μικρό εξωκλήσι με παλιές τοιχογραφίες, το οποίο είναι επίσης αφιερωμένο στον άγιο Θεόδωρο Γαβρά (Αγε-Γάβρας).¹³ Το κτίσμα βρίσκεται στην Κουρανόη (Kourance), τοποθεσία στα βορειοδυτικά του χωριού, στις ανατολικές πλαγιές του όρους Μελά και σε υψόμετρο 1.200 μ. Ο Bryer, χωρίς να προβεί σε ειδικότερη χρονολόγησή του, επισημαίνει πως η αφιέρωσή του στον Θεόδωρο Γαβρά μπορεί να υποδηλώνει ότι ήταν μεσαιωνικό.¹⁴ Η αφιέρωση του ξωκλήσιου στον Γαβρά είναι ενδεικτική για τη θέση που κατείχε ο άγιος στη θρησκευτική παράδοση της ευρύτερης περιοχής και συνακόλουθα για τη διάδοση της [λατρείας](#) του.

1. Μηλιόπουλος, Ι., «Τραπεζουντιακά Αρχαιολογήματα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 7 (1930), σελ. 70-71, σημ. 1· Μυστακίδου, Β.Α., «Τραπεζουντιακά. Κώδικες Φροντιστηρίου. Γαβράς Θεόδωρος», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 7 (1930), σελ. 88-90.

2. Ο Janin τοποθετεί τη θητεία του Κωνσταντίνου Γαβρά τρία χρόνια νωρίτερα, δηλαδή μεταξύ 1115 με 1140, βλ. Janin, R., *Les eglises et les monasteres des grands centres byzantins* (Paris 1975), σελ. 271.

3. Για την ιστορία της οικογένειας βλ. Σαββίδης, Α., *Βυζαντινά Στασιαστικά και Αυτονομιστικά Κινήματα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρά Ασία, 1189-1240 μ.Χ. Συμβολή στη Μελέτη της Υστεροβυζαντινής Προσωπογραφίας και Τοπογραφίας την εποχή των Αγγέλων, των Λασκαριδών, της Νίκαιας και των Μεγαλοκομνηνών της Τραπεζούντας* (Διατρ. Παν. Θεσσαλονίκης 1984/1985), παράρτημα Ι, Σαββίδης, Α., “Theodore II Gabras, Lord of Amisos in the early thirteenth century”, *Αρχείον Πόντου* 40 (1985), σελ. 44-46. Η οικογένεια αυτή είναι γνωστό πως ανακαίνισε μία εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη μονή Χαίνου στη Χεριάνα, που φαινόταν πως συνδεόταν με το μοναστήρι του Αγίου Ευγένιου, πολιούχου της Τραπεζούντας, βλ. Janin, R., *Les eglises et les monasteres des grands centers byzantins* (Paris 1975), σελ. 262-263.

4. Zakythinos, D.A., *Le Chrysobulle d’Alexios Comnene, Empereur de Trebizond en faveur des Venitiens* (Paris 1932), σελ. 34, 78.

5. Μηλιόπουλος, Ι., «Τραπεζουντιακά Αρχαιολογήματα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 7 (1930), σελ. 71, σημ. 1.

6. Miklosich, Fr. – Muller, J., *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi* III (Vienna 1860-1890), σελ. 133· Talbot Rice, D., “Notes on some religious buildings in the City and Vilayet of Trebizond”, *Βυζάντιον* 5 (1929-1930), σελ. 47· Bryer, A., “The Littoral of the Empire of Trebizond in two fourteenth

Ματζούκα, Ναός Αγίου Θεοδώρου Γαβρά, Ιστορικό

century portolano maps", *Αρχαίον Πόντου* 24 (1961), σελ. 112. Janin, R., *Les églises et les monasteres des grands centers byzantins* (Paris 1975), σελ. 271.

7. Μηλιόπουλος, Ι., «Τραπεζουντιακά Αρχαιολογήματα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 7 (1930), σελ. 71-72.
8. Bryer, A., Winfield, D., *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I (DOS XX, Washington D.C. 1985)*, σελ. 237, αρ. 115.
9. Μηλιόπουλος, Ι., «Τραπεζουντιακά Αρχαιολογήματα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 7 (1930), σελ. 71.
10. Μηλιόπουλος, Ι., «Τραπεζουντιακά Αρχαιολογήματα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 7 (1930), σελ. 72-73.
11. Για την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας βλ. ενδεικτικά Garidis, M., *Etudes sur le Jugement Dernier post-byzantin du XVe a la fin du XIXe siecle. Iconographie-estétique* (Thessaloniki 1985).
12. Μηλιόπουλος, Ι., «Τραπεζουντιακά Αρχαιολογήματα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 7 (1930), σελ. 75-76.
13. Ζερζελίδης, Γ., «Τοπωνυμικό της Άνω Ματσούκας», *Αρχαίον Πόντου* 23 (1959), σελ. 105, αρ. 19.
14. Bryer, A., Winfield, D., *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I (DOS XX, Washington D.C. 1985)*, σελ. 294, αρ. 36.

Bibliography :

	Janin R. , <i>Les églises et les monastères des Grands Centres Byzantins. Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique</i> , Paris 1975
	Bryer A.A.M., Winfield D. , <i>The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I (With Maps and Plans by R. Anderson and Drawings by J. Winfield)</i> , Washington D.C. 1985, <i>Dumbarton Oaks Studies</i> 20
	Χρυσανθος Φιλιππίδης, μητροπολίτης Τραπεζούντος , "Η Εκκλησία Τραπεζούντος", <i>Αρχαίον Πόντου</i> , 4/5, 1933, 1-1070
	Ζερζελίδης Γ. , "Τοπωνυμικό της Άνω Ματσούκας", <i>Αρχαίον Πόντου</i> , 23, 1959, 87-192
	Μηλιόπουλος Ι.Π. , "Τραπεζουντιακά Αρχαιολογήματα", <i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i> , 7, 1930, 70-78
	Bryer A.A.M. , "The Littoral of the Empire of Trebizond in two fourteenth century portolano maps", <i>Αρχαίον Πόντου</i> , 24, 1961, 111-117
	Savvides A.G.C. , "Theodore II Gabras, Lord of Amisos in the early thirteenth century", <i>Αρχαίον Πόντου</i> , 40, 1985, 44-46
	Zakynthinos D. , <i>Le Chrysobulle d'Alexis III Comnène, Empereur de Trébizonde en faveur des Venitiens</i> , Paris 1932

Webliography :

	St. Theodore Gabras, Duke of Trebizond
http://www.voskrese.info/spl/Xfedor-gavr.html	

Ματζούκα, Ναός Αγίου Θεοδώρου Γαβρά, Ιστορικό

Glossary :

	Δέηση, η
Όρος που χρησιμοποιείται συμβατικά από το 19ο αιώνα για να περιγράψει το εικονογραφικό θέμα με το Χριστό, όρθιο ή ένθρονο, εκατέρωθεν του οποίου στέκονται δεόμενοι η Θεοτόκος και ο Ιωάννης Πρόδρομος. Η σύλληψη της σύνθεσης απορρέει από το γεγονός ότι η Θεοτόκος και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος θεωρούνται οι πρώτοι μάρτυρες της θείκης φύσης του Χριστού. Από τον 9ο αιώνα και εξής, όμως, ο συνδυασμός τους θεωρήθηκε ότι απηχεί το διαμεσολαβητικό ρόλο τους για τη σωτηρία των ανθρώπων. Στην αναπτυγμένη της μορφή η παράσταση της Δέησης περιλαμβάνει Αποστόλους και αγίους. Αποτελεί την κεντρική σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας και κάποιων προφητικών οραμάτων.	
	δόξα, η
Στρογγυλό, ελλειψοειδές ή ρομβοειδές φωτεινό πλαίσιο που περιβάλλει τη μορφή του Χριστού και, σπανιότερα, της Θεοτόκου σε ορισμένες απεικονίσεις τους.	
	δούκας, ο (λατ. dux)
Αρχαιότητα: Ρωμαίος στρατιωτικός αξιωματούχος ο οποίος σε ορισμένες επαρχίες είχε και διοικητικές αρμοδιότητες. Βυζάντιο: Κατά κανόνα ανώτατος στρατιωτικός αξιωματούχος. Από το β΄ μισό του 10ου αιώνα ο όρος δηλώνει το στρατιωτικό διοικητή μεγάλης περιφέρειας. Μετά το 12ο αιώνα οι δούκες εμφανίζονται ως διοικητές μικρών θεμάτων.	
	καθολικό, το
Ο κεντρικός ναός ενός μοναστηριού, στον οποίο τελούνται οι βασικές τελετουργίες· επίσης εκεί καθορίζεται ποιο θα είναι το κατά κύριο λόγο τιμώμενο ιερό πρόσωπο και, άρα, ο προστάτης της μονής. Στις περισσότερες περιπτώσεις όλα τα υπόλοιπα κτήρια της μονής αναπτύσσονται γύρω από το καθολικό και το οικοδομικό συγκρότημα απομονώνεται με περίβολο. Εντός του περιβόλου συχνά υπάρχουν και άλλοι μικρότεροι ναοί ή παρεκκλήσια.	
	στρατηγός, ο
Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο τα καθήκοντα του στρατηγού ήταν πολιτικά. Στη Μέση Βυζαντινή περίοδο ο στρατηγός ήταν αξιωματούχος επικεφαλής του θέματος (στρατός και περιοχή δικαιοδοσίας)· συγκέντρωνε στα χέρια του τόσο στρατιωτική όσο και πολιτική εξουσία. Κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο περιορίστηκε στο στρατιωτικό ρόλο του.	
	συναξάρι (συναξάριον), το
Λειτουργικό κείμενο που περιέχει περιληπτικά τις πράξεις του αγίου στον οποίο αναφέρεται και αποσπάσματα του οποίου διαβάζονταν την ημέρα που εορταζόταν η μνήμη του συγκεκριμένου αγίου.	
	χρυσόβουλο, το
Το χρυσόβουλο ή χρυσόβουλλον είναι το πιο επίσημο έγγραφο που εκδιδόταν από τη γραμματεία των Βυζαντινών αυτοκρατόρων. Ονομάζεται έτσι γιατί φέρει τη χρυσή βούλα του αυτοκράτορα.	

Sources

Zakythinis, D.A., *Le Chrysobulle d'Alexios Comnene, Empereur de Trebizond en faveur des Venitiens* (Paris 1932).

Chronological Table

1118-1143: Κατασκευή του πρώτου ναού από τον Κωνσταντίνο Γαβρά

1364: Χρυσόβουλο Αλεξίου Γ' Κομνηνού, που αναφέρει μοναστήρι του Αγίου Θεοδώρου Γαβρά και το τοποθετεί γεωγραφικά

τελευταία χρόνια Αυτοκρατορίας των Κομνηνών: Κατασκευή νέου δίκογχου ναού και ενσωμάτωση τμήματος του ναού του 12ου αιώνα

μέσα 20ού αιώνα: Οριστική ερήμωση του ναού